

Jerzy Sierociuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Filologii Polskiej
Poznań
jasier@amu.edu.pl

Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania

Abstrakt: Artykuł podejmuje problem istotny dla współczesnej dialektologii: w jakim stopniu możliwe jest obserwowanie zmian zachodzących w języku mieszkańców wsi. Obfita baza zawierająca materiał opatrzony danymi socjolingwistycznymi – zwłaszcza rokiem urodzenia informatora oraz inicjałami pozwalającymi poszczególne przykłady przypisać konkretnemu idiolektowi – daje wgląd w procesy (ale i ich przebieg) obserwowane w konkretnych gwarach. Prezentowane spostrzeżenia oparte są na doświadczeniach badawczych zespołu Pracowni Dialektologicznej UAM w Poznaniu.

Słowa kluczowe: język mieszkańców wsi, zróżnicowanie pokoleniowe gwar, metodologia badań.

Abstract: The dynamic of changes to the language spoken in rural areas; possibilities of examining that dynamic. The article undertakes a significant problem for contemporary dialectology: how far is it possible to observe linguistic changes in a rural population. A large database containing material bearing sociolinguistic data – especially the year of birth and initials of the informant, allowing individual examples to be attributed to a particular idiolect – gives an insight into these processes (or their course), observed in specific dialects. The presented findings are based on the experience of the research team of the Dialectological Laboratory at Adam Mickiewicz University in Poznan.

Keywords: language of village residents, generational diversity of dialects, research methodology

Podjęcie tematu sygnalizowanego powyższym tytułem jednoznacznie przesądza o koncentracji uwagi na trzech podstawowych pojęciach: „(dynamika) przeobrażenia”, „język mieszkańców wsi” oraz „możliwości (badania)”. Zarysowując tu pole badawcze – język mieszkańców wsi – tożsame z dotychczasowym postępowaniem właściwym dialektologii, musimy na wstępie chociaż szkicowo nakreślić pojmowanie przywołanych tu pojęć¹.

Uczyńmy to w kolejności pojawiania się ich w powyższym tytule.

Przeobrażenia zachodzące na obszarze współczesnej wsi są zjawiskiem coraz powszechniej akceptowanym także przez językoznawców. Znacznie wcześniej zaczęli

¹ Artykuł niniejszy jest poszerzoną wersją referatu wygłoszonego na konferencji *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка*, Київ 2008 (Sierociuk 2008).

opisywać je socjologdy. W prezentowanym szkicu ten socjologiczny kontekst będzie pojawiał się stosunkowo często.

Język mieszkańców wsi dla naszych rozważań jest pojęciem kluczowym, pojawiającym się w miejsce tradycyjnego terminu *gwara*. Odejście w tym wypadku od tradycyjnej terminologii dialektologicznej (vide: *gwara*) jest konsekwencją przyjęcia innych założeń metodologicznych umożliwiających opis zmieniającej się rzeczywistości językowej na terenie tradycyjnego obszaru badań dialektologicznych. Coraz powszechniejszy dostęp do środków masowego przekazu, wzrastający wśród przedstawicieli społeczności wiejskiej udział przedstawicieli zawodów pozarolniczych, zmiana sposobu produkcji (dominacja gospodarki wielkotowarowej) wpływają niewątpliwie na zwiększenie tempa przeobrażeń języka mieszkańców tradycyjnej wsi.

Możliwości są tu użyte prawie na równi z określeniem „metodologia”; tym samym akcentowana jest niejako konieczność podjęcia dyskusji zmierzającej do wypracowania założeń metodologicznych postępowania badawczego, którego przedmiotem jest nowa jakość językowa stwierdzana na terenie wsi. Można zatem przyjąć, że będą to raczej „propozycje metodologiczne” niż dopracowana już „metodologia badań”. Takie ujęcie pozwoli też na skoncentrowanie się głównie na doświadczeniach badawczych poznańskiego środowiska dialektologicznego, dla którego właśnie *język mieszkańców wsi* jest przedmiotem zainteresowania już od dłuższego czasu.

Przejdźmy zatem do zasadniczego tematu.

W środowisku dialektologicznym zalecane jest przestrzeganie określonych reguł postępowania przy typowaniu obiektów badawczych. Swoisty standard nakreślili swego czasu M. Małecki i K. Nitsch rozpoczynając prace nad *Atlasem językowym polskiego Podkarpacia*:

Niezbędnymi warunkami każdego informatora były następujące: 1) Urodzenie w danej miejscowości. 2) Stałe w niej zamieszkanie, t.j. kładziono nacisk na znalezienie takich ludzi, którzy wogóle wsi rodzinnej nie opuszczali, albo bardzo krótko poza nią bawili; [...]. 3) Odpowiedni wiek, t.j. najchętniej między 45. a 65. rokiem życia; [...]. 4) O ile możliwości analfabetyzm, a w każdym razie rzadkie obcowanie z książką. 5) Opinia naczelnika gminy i innych mieszkańców, iż obiekt „gada prawdziwie po chłopsku, po naszymu”, co w olbrzymiej większości wypadków okazywało się najzupełniej trafem. 6) Jaka taka inteligencja, też ewentualna umiejętność opowiadania różnych „gadek”, gdyż taki człowiek zwyczajnie łatwiej sobie radzi z pytaniami kwestionariusza, niż człowiek tępy, choćby sam mówił wyłącznie gwara (Małecki, Nitsch 1934, 18).

Dzisiaj znalezienie informatora spełniającego powyższe warunki jest praktycznie niemożliwe. Chociaż mówi się o różnym stopniu czytelnictwa (szczególnie na wsi), to trudno zakładać rozmowę z osobą niepozostającą w jakimkolwiek stopniu pod wpływem języka ogólnego. Tzw. „zasiedziałość” jest zjawiskiem coraz rzadziej spotykanym, nasila się tzw. „migracja wahadłowa” (Vonderach 2006, 24–29) obejmująca ludność dojeżdżającą do pracy; w coraz mniejszym stopniu należy tu jednak już mówić o tradycyjnej grupie „chłopo-robotników” (opis języka tego środowiska zob.: Kucala 1960). Tradycyjną książkę zastępuje powszechnie dostępna telewizja; powszechniejszy staje się dostęp do Internetu. Mieszkańcy współczesnej wsi w coraz też większym stopniu odchodzą od monokulturowości, jednorodności zawodowej. Praca na roli przestaje tu być podstawowym zajęciem i źródłem utrzymania.

Z drugiej strony o zmianach zachodzących w języku mieszkańców tradycyjnej wsi – utożsamianym z gwarą – mówi się już od dawna. Przekonanie o zaniku gwar coraz częściej jest upubliczniane zwłaszcza po zakończeniu II wojny światowej, w rezultacie której znaczna część ludności zmieniła swoje warunki zamieszkiwania. Dokonująca się także na terenach wiejskich migracja ludności doprowadziła do zmiany „klarowności” badanego terenu. Założenia badawcze początku lat trzydziestych ubiegłego wieku muszą być rozpatrywane jedynie w kontekście tradycji osiągnięć dialektologii.

Jedną z możliwości śledzenia zmian zachodzących w gwarach polskich daje zawartość fonoteki Pracowni Dialektologicznej (dawnego Zakładu Dialektologii Polskiej) UAM w Poznaniu, gdzie najstarsze rejestracje pochodzą z lat tuż powojennych. Cel, jaki przyświecał twórcom tejsze fonoteki – przez jej inicjatora, prof. Ludwika Zabrockiego – został określony w następujących słowach:

Nagrania mają być dokonane pod kątem ich przyszłej analizy fonetycznej (fonologicznej), słownikowej i składniowej. W ciągu dziesięciu lat zakończone ma być utrwalanie globalne całości gwar języka polskiego w kraju i zagranicą. Następne generalne nagrywanie odbywać się powinno za dwadzieścia pięć lat. W ten sposób Archiwum posiadać będzie utrwalony obraz mowy polskiej w odstępach dwudziestopięcioletnich (Zabrocki 1948, 516).

Rejestracje przeprowadzane systematycznie od roku 1948 mogą być podstawą śledzenia interesujących tu nas procesów. Trzeba jednak być świadomym tego, że ówczesne ograniczenia techniczne umożliwiały rejestrację stosunkowo krótkich wypowiedzi – na jednej stronie płyty decelitowej nagrywano do 6 minut. Z czasem jednak i tu następowała poprawa – nagrania stawały się coraz dłuższe. W niewielkim jednak stopniu prowadzone były systematyczne nagrania powtórne („w odstępach dwudziestopięcioletnich”). Niemniej jednak do roku 1974 utrwalono około 520 godzin wypowiedzi informatorów pochodzących z 520 miejscowości (Nowak 2001, 205). Tu dodam, że obecnie do wykorzystania jest już ponad 3200 godzin (zob. Sierociuk 2015c) rozmów prowadzonych na różne tematy – o tym jednak dalej.

Na terenach wiejskich mamy zatem do czynienia z nową sytuacją językową. Druga połowa XX wieku to niespotykane do tej pory powiązanie wsi z miastem, dla którego staje się ona między innymi rezerwuarem siły roboczej. W kontakcie z innym środowiskiem językowym mieszkańcy wsi zaczynają zmieniać swoje tradycyjne zachowania; chęć mówienia „po miejsku” nie od razu przynosi zadawalające efekty. Język powstającej grupy chłopo-robotników jest swoistą wypadkową zderzenia się lokalnej gwary z potocznym językiem regionu (Kucala 1960). Opanowanie nowego kodu komunikacyjnego nie jest łatwe.

Już pobieżna obserwacja języka mieszkańców współczesnej wsi przekonuje, że mamy tu do czynienia z bardzo daleko idącym rozwarstwieniem wewnętrznym języka lokalnej społeczności. Planując badania terenowe, trudno zakładać dotarcie do „przeciętnego użytkownika języka badanej wsi”. Działania dialektologa wymagają koncentrowania się na różnych idiolektach, które dopiero analiza (w większej masie) pozwala niejako uśrednić.

Współczesna wieś to miejsce zamieszkiwania ludności w niewielkim już stopniu zajmującej się tradycyjnymi zajęciami rolniczymi. Ziemia nie jest już podstawowym źródłem dochodu (Sierociuk 2006), coraz częściej sąsiad dotychczasowego rolnika

z rolnictwem nie ma już żadnej styczności. Mieszkańcy wsi dojeżdżają do pracy niekiedy kilkadziesiąt kilometrów; ułatwia to im samochód. Skądinąd rozwój motoryzacji wpływa na wzrost mobilności społeczeństwa wiejskiego, które nie ogranicza swych wyjazdów do najbliższego kościoła czy na targ (Vonderach 2006). W socjologii coraz częściej zamiast tradycyjnego określenia *wieś* mówi się o *obszarach wiejskich*.

Najbardziej istotne jest [...] to, że używanie pojęcia obszary wiejskie nie implikuje bynajmniej konieczności uwzględniania innych charakterystyk, w szczególności zaś tych, które kryją się pod pojęciem wieś. Z tego właśnie względu jest ono coraz szerzej używane we współczesnej socjologii w analizach i debatach dotyczących współczesnej wsi. Pojęcie „obszar wiejski” uwzględni bowiem zmiany, jakie w ciągu ostatnich 150 lat – a więc mniej więcej odkąd istnieje socjologia jako wyodrębniona dyscyplina naukowa – zaszły w obrębie tzw. wsi. Zmiany te polegają na znacznej redukcji odsetka mieszkańców wsi zajmujących się rolnictwem (w krajach wysoko rozwiniętych jest to z reguły zaledwie kilka procent zatrudnionych), pojawienie się wielu innych grup zawodowych na wsi oraz zaniku tradycyjnych form więzi społecznej i kultury wiejskiej (urbanizacja wsi). W tym więc sensie tradycyjna wieś – przynajmniej w krajach wysoko rozwiniętych – przestaje już istnieć (Gorlach 2004, 16–17).

Zmiany opisywane przez socjologów potwierdzane są na każdym kroku także podczas badań językoznawczych. Swoistym *signum temporis* jest specjalizacja zawodowa naszych respondentów. Chcąc pozyskać słownictwo związane z tradycyjnym rolnictwem, należy wyszukać odpowiedniego rozmówcę, zazwyczaj starszego osobnika o odpowiednim „pochodzeniu” rolniczym. Praktycznie na naszych oczach ginie słownictwo zawodów „usługowych” – szewców, krawców, kowali, rymarzy itp. Dobór odpowiedniego wiekiem informatora nie gwarantuje jeszcze powodzenia badawczego. W wielu wsiach wielkopolskich nawet najstarsze, bardzo nam życzliwe kobiety, nie potrafią nic szczególnego powiedzieć o tkactwie. Produkcja włókiennicza na własny użytek nie jest już praktykowana co najmniej od trzech pokoleń. Kowal nie jest już utożsamiany z tradycyjnym zawodem, z podkuwaniem koni; w nielicznych, zmodernizowanych kuźniach produkowane są wyroby zaliczane do kowalstwa artystycznego.

Powyższa sytuacja wymusza także na dialektologach konieczność zmiany orientacji badawczej.

Analizując założenia metodologiczne tradycyjnej dialektologii można odnieść wrażenie, że uwieńczeniem badań gwaroznawczych są osiągnięcia dwojakiego rodzaju: prezentacja zasobu leksykalnego oraz analiza terenowego rozprzestrzenienia charakterystycznych dla konkretnego dialektu cech językowych. Podobnie rzecz się ma w kontekście całego obszaru etnicznego. Odnosząc to do sytuacji polskiej, należy odnotować znaczne osiągnięcia na obu płaszczyznach. Praktycznie cały polski obszar językowy zaprezentowany już został na mapach odpowiednich atlasów (Reichan, Woźniak 2004), nowe działania tego typu nie są już podejmowane. Wydawany jest gwarowy słownik ogólnopolski oraz słowniki gwarowe niektórych regionów – Warmii i Mazur oraz Śląska; ogólnodialektalne słowniki trzech istotnych regionów Polski – Małopolska, Mazowsze i Wielkopolska – nie są doprowadzone nawet do fazy opracowań próbnych. Na tym tle wyjątkowo rysują się Kaszuby z dokumentacją leksykograficzną i atlasową. Obserwowane w środowisku dialektologicznym niewielkie zainteresowanie gwarami tego regionu wydaje się pochodną tego właśnie stanu, trudno bowiem to łączyć z oficjalnym uznaniem kaszubskiego za język regionalny.

Dla środowiska dialektologicznego niezmiernie istotne jawi się pytanie o przyszłość tej dyscypliny. Czy bowiem w sytuacji wyczerpującego opisanego – słowniki i atlasy – gwar należy prorokować zmierzch dialektologii? Jeżeli dialektologia ma być jeszcze dyscypliną żywą, musimy uświadomić sobie konieczność odpowiedzi na pytania, które sygnalizowałem już w innym miejscu.

Mówiąc o problemach konkretnej dyscypliny naukowej, musimy uwzględniać co najmniej dwa kompleksy zagadnień grupujących się wokół zasadniczych kwestii: **co** i **jak**? Zatem należy ustosunkować się głównie do pytania typu: **co dalej?** Co jeszcze jest do zrobienia?, oraz w dalszej kolejności – pytanie warunkowane odpowiedzią na kwestię poprzednią – **jak** opisywać konkretne zjawiska językowe?, jakie zastosować metody badawcze?, czy kontynuować dotychczasową, zasadniczą koncepcję opisu, czy też poszukać nowych możliwości, nowych metodologii? Nie możemy też tracić z pola widzenia możliwości stwarzanych przez rozwój technologii cyfrowej (Sierociuk 2005, 68).

Nie ulega wątpliwości, że pod względem językowym współczesna wieś zasadniczo różni się od tej, którą znali autorzy pierwszych ujęć monograficznych. Konfrontując stan współczesny czy to z nagraniami archiwalnymi (w środowisku poznańskim systematyczna rejestracja fonograficzna gwar polskich prowadzona jest od roku 1948 – zob.: Nowak 2001), czy to z odpowiednimi ujęciami monograficznymi, zauważamy daleko idące przeobrażenia języka mieszkańców współczesnej wsi – analizą kierunków i dynamiki tych zmian na przełomie wieków XX i XXI zajęła się niedawno J. Kobus (Kobus 2015). W największym stopniu zanikają regionalne osobliwości fonetyczne i gramatyczne. Obserwowane są też przeobrażenia na poziomie słotwórczym (Graf 2007) i leksykalno-semantycznym (Kobus 2007, Osowski 2015, Woźna, Osowski 2007). Obserwując procesy wzajemnego oddziaływania na siebie gwar oraz relacje na linii: *gwary – język ogólny*, zauważamy zmianę charakteru wzajemnych stosunków. O ile jeszcze do niedawna mówiąc o zmianach międzodialektalnych, można było koncentrować się na obserwowaniu tempa przesuwania się granic zasięgu konkretnych zjawisk, rywalizacja dwu różnych systemów (gwar, języków) miała miejsce na terenach bezpośredniego kontaktu – co pozwalało w gruncie rzeczy wskazywać kierunki ekspansji (Sobierajski 2003), zmiany te obejmowały bowiem obszary niejako peryferyjne względem centrum występowania konkretnej cechy dialektalnej – to współcześnie (w dobie globalizacji, oddziaływania różnorodnych czynników – także pozajęzykowych) coraz częściej stwierdza się działanie analogicznych procesów nawet na obszarach centralnych; oddziaływanie obcego systemu językowego (np. szczególnie języka ogólnego) z różnym natężeniem obejmuje cały obszar dialektalny. Konkretnym przykładem może być zmiana wzajemnych relacji (proporcji) między terenowymi poświadczeniami wielkopolskich nazw ‘ziemniaka’: tradycyjna nazwa *pyra* (ew. *bulwa* – tak zwłaszcza w pasie zachodnim) ustępuje nowszym nazwom *ziemniak* oraz *kartofel*. Materiał pozyskiwany w latach 70-tych XX wieku pozwalał jeszcze wskazywać „kierunek ekspansji słownictwa” (Sobierajski 2003, 78); dzisiaj w wielu wypadkach stwierdzone jest wycofywanie się tej nazwy.

Obserwując w trakcie badań terenowych ewolucję tradycyjnych systemów gwarowych, coraz częściej mamy na uwadze stwierdzenie socjologa: „tradycyjna wieś [...] przestaje już istnieć” (zob. Górlach 2004, 17).

Czy zatem jest możliwe dostosowanie metod badawczych dialektologii do nowej, dynamicznie zmieniającej się sytuacji językowej współczesnej wsi?

Wydaje się, że podstawowym warunkiem jest modyfikacja orientacji metodologicznej; przedmiotem obserwacji powinna w tym wypadku być nie tradycyjnie pojmowana *gwara*, lecz *język mieszkańców wsi* (Sierociuk 2007b). Takie podejście jest zwrotem w kierunku postępowania badawczego w znacznym stopniu wykorzystującego metodologię socjolingwistyczną (Sierociuk 2007c). Przyjęcie wskazanych założeń metodologicznych wymusza z kolei respektowanie podczas eksploracji terenowej poniższych zasad.

Przesuwając zainteresowanie badawcze z gwary na język mieszkańców wsi, akceptujemy zmiany dokonujące się w tym środowisku językowym; to nie jest już zakładana jednorodność populacyjna (ludność zasiedziała) i językowa – obok użytkowników gwary są ludzie posługujący się różnymi odmianami języka ogólnego. Jednocześnie wyrażana jest zgoda na objęcie badaniem respondentów zróżnicowanych pod względem zawodowym i społecznym – obok osób zajmujących się rolnictwem na wsi coraz częściej spotykani są przedstawiciele innych zawodów; tu także mamy coraz częściej do czynienia z nową inteligencją wiejską.

Inicjując na konkretnym terenie badania języka mieszkańców wsi, mamy w pamięci dotychczasowe osiągnięcia dialektologii; praktycznie najważniejsze zjawiska gwarowe są już w sposób zadawalający rozpoznane. Jest oczywiste, że dotychczas zgromadzone dane (osiągnięcia dialektologii) muszą być punktem wyjścia planowanych badań.

Jeżeli zatem mówimy o możliwości badania dynamiki procesów rozwojowych języka mieszkańców wsi, to musimy brać pod uwagę między innymi:

1. zróżnicowanie pokoleniowe respondentów – w zespole poznańskim dla potrzeb badawczych przyjęto podział na pięć grup pokoleniowych; po uwzględnieniu różnych czynników pozajęzykowych zdecydowano się na następujące cezury czasowe (Sierociuk 2003a, 134):

- a) pokolenie I – urodzeni przed rokiem 1920;
- b) pokolenie II – urodzeni w latach 1921–1945;
- c) pokolenie III – urodzeni w latach 1946–1970;
- d) pokolenie IV – urodzeni w latach 1971–1995;
- e) pokolenie V – urodzeni w roku 1996 i później.

Operując tak wyznaczoną przynależnością pokoleniową, wychodzimy z założenia, że sprawność (i nawyki) językowa każdego człowieka kształtuje się w okresie wczesnej młodości (m.in. szkoła, warunki życia); z drugiej strony jest to konieczne w sytuacji, kiedy od konkretnego respondenta materiał pozyskiwany bywa w dłuższym przedziale czasowym (nagrania wielokrotne).

Powyższy podział zasadniczo ma ułatwić dobór reprezentacji pokoleniowej użytkowników badanej gwary. Przestrzeganie zasady, że każdy zapis opatrzony jest informacjami socjolingwistycznymi (głównie rok urodzenia oraz trzyliterowe inicjały respondenta), daje możliwość śledzenia specyfiki procesów zachodzących w badanym środowisku (a także ich tempa).

2. W wybranych miejscowościach materiał badawczy pozyskiwany jest od znacznej grupy respondentów; każde pokolenie reprezentowane jest przez kilka osób – daje to możliwość nie tylko uogólnień pokoleniowych, lecz także sprawdza się przy próbach wyodrębniania zjawisk idiolektalnych. Możliwość dysponowania materiałem pozyska-

nym od większej grupy badanych daje też podstawy do wnioskowania o kierunkach i tempie zmian zachodzących w języku konkretnej społeczności wiejskiej.

3. Zważywszy na zakres prowadzonych badań – oraz ich czasochłonność – skoncentrowaliśmy się na wybranych punktach reprezentujących różne kompleksy gwarowe. Typując punkty badawcze kierowaliśmy się dwoma przesłankami: mają to być miejscowości położone w różnych rejonach Wielkopolski, przy czym wskazane byłoby, żeby wytypowane punkty pokrywały się z punktami do *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW), gdzie pozyskiwano materiał w latach 70. ubiegłego wieku. Trzeba przyznać, że z różnych względów (m.in. zaangażowanie społeczności lokalnej) warunek drugi w niektórych wypadkach nie był spełniany.

4. Do badań wytypowano miejscowości o różnej tradycji osadniczej; przeważają punkty z ludnością zasiedlającą, niemniej jednak zdecydowaliśmy się także na badania w miejscowości do roku 1945 zamieszkiwanej przez ludność niemiecką. Po wojnie osiedliła się tu zwarta grupa ludności kresowej. We wsiach okolicznych mieszkają rodowici Wielkopolanie. Jest to więc nowa sytuacja, stwarzająca możliwość obserwowania językowo-kulturowej adaptacji do nowego środowiska; dla językoznawców – nie tylko dla dialektologów – stwarza to możliwość pozyskiwania odpowiedzi chociażby na pytanie o trwałość cech językowych nabywanych w okresie kształtowania się sprawności językowej naszych respondentów; umożliwia to też śledzenie „atrakcyjności” językowo-kulturowej dwu regionów (i ludności je zamieszkującej).

5. Badania prowadzone są w oparciu o specjalnie przygotowane kwestionariusze zestawione wedle klucza leksykalno-semantycznego (pola tematyczne); poszczególne działy zawierają średnio po około 600–700 pytań, zaś specjalny kwestionariusz słowotwórczy obejmuje tych pytań około 1500. Tu należy zaznaczyć, że kwestionariusz ten spełnia rolę przewodnika do rozmowy, w trakcie której nie jest on „wykładany na stół”. Wychodzimy bowiem z założenia, że zadawające rezultaty może dać właśnie preferowanie toku swobodnej rozmowy zawierającej jedynie elementy klasycznego kwestionariusza (niekiedy jednak jest to konieczne). W takiej sytuacji zestaw leksyki pojawiającej się w wypowiedzi respondenta warunkowany jest jedynie jej tematem, a nie treścią zawartą w konkretnym pytaniu.

Preferowanie kwestionariusza tematycznego w trakcie rozmowy daje inne, bogatsze możliwości pozyskiwania materiału badawczego. Respondent ma większą – niż to ma miejsce w przypadku odpytywania bardzo szczegółowych kwestii – swobodę doboru konkretnego wyrazu, przez co uzyskujemy dane pozwalające lepiej charakteryzować rzeczywisty obraz sposobu wyrażania się.

Ekspłorator prowadzi konwersację po wcześniejszym odpowiednim przygotowaniu się do niej. Taki tok postępowania jest pochodną założenia, że nawet najlepiej zorientowany dialektolog nie jest w stanie przewidzieć wszystkich odpowiedzi (nie zna pełnej leksyki gwarowej); sterowana – lecz luźna w swym charakterze – rozmowa stwarza możliwość rejestrowania jednostek nowych, nieprzewidywalnych klasycznym kwestionariuszem. Wskazane jest pozyskiwanie dłuższych fragmentów wypowiedzi ciągłych luźno nieraz związanych z zasadniczym tematem. Obecnie z niektórych miejscowości mamy już ponad 200 godzin zarejestrowanych rozmów.

6. Dokumentacja fonograficzna całej rozmowy pozwala zarejestrować w miarę całość słownictwa tematycznego znanego respondentom; obok tradycyjnego słownictwa

gwarowego będą to jednostki przedostające się do języka mieszkańców badanej wsi z języka ogólnego (m.in. za pośrednictwem mediów). Zakładamy, że takie postępowanie badawcze pozwoli w przyszłości wskazać słownictwo lokalne (gwarowe) i warstwę słownictwa ogólnego wykorzystywanego w komunikacji mieszkańców współczesnej wsi. Dysponując w miarę pełną dokumentacją leksykograficzną jesteśmy w stanie jednocześnie próbować odpowiedzieć na pytania dotyczące np. specyfiki lokalnego (gwarowego) słowotwórstwa; możemy bowiem dysponować potwierdzeniami żywotności (lub jej braku) zarówno derywatów, jak i wyrazów będących dla nich punktem wyjścia procesu derywacyjnego. To, że istnieje potrzeba gromadzenia materiału spełniającego powyższy warunek jednoznacznie przekonują dotychczasowe badania (Sierociuk 2003b, Sierociuk 2006).

7. W akcję pozyskiwania odpowiedniej dokumentacji zaangażowani są także przedstawiciele społeczności lokalnej, głównie uczniowie miejscowych szkół. Tym sposobem mamy do dyspozycji materiał zweryfikowany niejako już we wstępnej fazie badań. Jest to jednak uzupełnienie naszych działań, w niektórych bowiem miejscowościach z różną częstotliwością (pobyty jedno- i kilkudniowe) bywamy już od kilku lat, co pozwoliło na – tak potrzebne w tego typu badaniach – przełamanie bariery obcości.

Tak prowadzone badania pozwalają mówić o wyraźnie nakierowanych socjologicznie dociekaniach typu monograficznego, co charakteryzowane jest następująco:

Przez monografię społeczności lokalnej rozumie się w socjologii i antropologii społecznej taki opis konkretnej miejscowości (wsi, miasteczka, regionu), którego podstawą jest intensywne badanie terenowe, z czym wiąże się długi pobyt w danym środowisku (korzystanie z autopsji), różnorodność stosowanych metod i bezpośredni kontakt badacza z badanymi (osobami, sytuacjami i instytucjami). Najważniejszy postulat dotyczy całościowego (holistycznego) ujęcia rzeczywistości, wydobycia współzależności elementów i roli kultury w interpretacji obserwowanych zjawisk, równoczesne śledzenie „sceny” i „kulis”, więc cech jawnych i ukrytych, odejścia od gromadzenia danych dotyczących tylko świadomości (deklarowane przez respondentów opinie i postawy) i uzupełnienie ich danymi dotyczącymi rzeczywistości (...) (Bukraba-Rylska 2008, 24–25).

Zważywszy na to, że tak zarysowane badania spełniają zasadniczo warunek dociekania synchronicznego, warto mieć świadomość problemu podnoszonego także przez socjologów:

Ostatnią kwestią, do której warto się w tym miejscu ustosunkować jest dylemat: statyka *versus* dynamika w badaniach monograficznych. Pytanie, czy i w jakim stopniu możliwe jest wykroczenie w opisie monograficznym poza synchronię, a więc uchwycenie dokonujących się w danej społeczności lokalnej przemian [...] (Bukraba-Rylska 2008, 31).

Wydaje się, że zarysowane tu postępowanie badawcze stwarza możliwość przezwyciężenia także tej trudności (Sierociuk 2007a). Przytoczę tu kilka przykładów zestawień po części już publikowanych.

Materiał pozyskiwany w terenie wedle zarysowanych wyżej założeń pozwala stawiać konkretne pytanie, w wielu wypadkach warunkuje jednocześnie formułowanie bardzo konkretnych odpowiedzi. Zestawiając dane uzyskane od mieszkańców jednej miejscowości (Bukówca Górnego k. Leszna) podczas wielogodzinnych rozmów (prowadzonych często w znacznym odstępnie czasu), zauważamy na przykład „wygasza-

nie” żywotności przymiotnikowego formantu ze zreduplikowanym *-n-* w derywatach odmateriałowych typu *drewnianny*. Poświadczenia typu *bawelnianny*, *blaszanny*, *ceglanny*, *glinianny*, *skórzanny*, *welnianny* sporadycznie (jednokrotnie) podawane były przez starszych respondentów; typ *drewnianny* kilkanaście razy pojawił się w wypowiedziach jednej z najstarszych – zmarłej kilka lat temu – informaterek. Dysponując tego typu danymi, można jednoznacznie stwierdzić, że zjawisko to we współczesnej gwarze Bukówca Górnego już nie jest obecne (szerzej: Sierociuk 2012b), przy czym przy interpretacji tego zjawiska należy uwzględnić szersze tło slawistyczne (Sierociuk 2015a).

Możliwość obserwowania zmian zachodzących w mowie współczesnych mieszkańców wsi uzyskiwana jest najczęściej poprzez proste zestawienie notowań współczesnych z zapisami wcześniejszymi, uwidocznionymi zwłaszcza na mapach dialektalnych. Niemniej jednak samo stwierdzenie żywotności terenowej nowego zjawiska nie jest w kontekście podejmowanych tu rozważań przekonujące. Sytuację taką zilustrować możemy obrazem współczesnej już wariantywnej żywotności form czasownikowych typu *jachać / jechać* w gwarach Wielkopolski, gdzie w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku – wedle materiałów AJKLW – na znacznych obszarach typ *jachać* był bezwyjątkowy. Zestawienie danych atlasowych z materiałem współczesnym przedstawiłem niedawno szerzej (Sierociuk 2015b); tu dla ilustracji powtórzę najważniejsze z nich.

Poniższe potwierdzenia pojawiły się w wypowiedziach 29 osób, mieszkańców Bukówca Górnego stanowiącego w przeszłości punkt badawczy AJKLW (punkt 74.). Wszystkie przykłady pochodzą z luźnych wypowiedzi, zjawisko to nie było przedmiotem badań kwestionariuszowych. Tym sposobem uzyskujemy możliwość obserwowania naturalnych preferencji językowych badanej społeczności.

JAch(ać) [39×] : JEch(ać) [46×]

– –	PaK (1910)	– 2
– –	TaF (1914)	– 1
5 –	PoJ (1919)	– –
5 –	SoW (1920)	– 2
– –	DoS (1921)	– 2
10 –	SwJ (1921)	– –
– –	BiW (1922)	– 1
– –	MaF (1922)	– 2
6 –	SwS (1922)	– 2
6 –	SIJ (1923)	– 2
– –	SzA (1923)	– 2
– –	SzJ (1925)	– 5
– –	SoF (1928)	– 2
– –	SoA (1928)	– 4
1 –	MHP (1929)	– –
– –	ŚIZ (1934)	– 2
1 –	LiE (1935)	– –
1 –	PoB (1937)	– –
1 –	PoC (1942)	– 3

1	-	GrS (1942)	-	-
-	-	GrP (1944)	-	3
-	-	GuB (1946)	-	2
-	-	BaK (1947)	-	1
-	-	MaM (1948)	-	4
2	-	SaZ (1948)	-	-
-	-	PrE (1949)	-	1
-	-	PoA (1951)	-	1
-	-	PoB (1957)	-	2
-	-	WoS (1959)	-	1

Częściowym uzupełnieniem zestawu obrazującego rozkład rywalizujących form jest wykaz konkretnej formy czasu przeszłego wynotowanej z tego samego korpusu bukówieckiego (tym razem interesujące nas poświadczenia pojawiły się w 27 wypowiedziach spośród nagrań przeprowadzonych z ponad 70-osobową grupą mieszkańców tej wsi):

JAchali [34×] : JEchali [74×]

-	-	PaK (1910)	-	2
-	-	UrA (1912)	-	1
-	-	TaF (1914)	-	2
1	-	SwB (1917)	-	-
2	-	PoJ (1919)	-	-
-	-	SbE (1920)	-	1
3	-	SoW (1920)	-	10
1	-	DoS (1921)	-	2
3	-	SwJ (1921)	-	-
-	-	MaF (1922)	-	1
7	-	SwS (1922)	-	2
9	-	SIJ (1923)	-	5
1	-	SzA (1923)	-	6
-	-	SzJ (1925)	-	17
-	-	MaE (1929)	-	2
-	-	ŚIZ (1934)	-	1
1	-	LiE (1935)	-	-
1	-	PoB (1937)	-	2
1	-	GrS (1942)	-	1
2	-	PoC (1942)	-	2
-	-	GrP (1944)	-	1
-	-	GIB (1946)	-	1
-	-	BaK (1947)	-	6
-	-	MaM (1948)	-	3
2	-	MaT (1951)	-	2
-	-	SaI (1952)	-	1
-	-	WoS (1959)	-	3

Uwzględnianie szczegółowych sytuacji jest istotne, gdyż dane z tej samej bazy materiałowej jednoznacznie dowodzą różnej zależności (proporcji) użycia innych form zależnych tego samego czasownika (Sierociuk 2015b).

Język mieszkańców współczesnej wsi zmienia się, a zmiana ta wymuszana jest między innymi zmianą warunków życia (głównie elektryfikacji i sieci wodociągowej; z innych czynników należy wspomnieć o upowszechnieniu samochodu dającego możliwości nieograniczonego przemieszczania się na znaczne odległości także w poszukiwaniu pracy). Dotychczasowe obserwacje dowodzą, że przeobrażenia języka mieszkańców wsi nie są warunkowane, np. procesem globalizacji, lecz wymianą pokoleniową tej społeczności. Przyzwyczajenia językowe starszego pokolenia są na tyle duże, że nawet częste obcowanie z prasą, radiem i (szczególnie) telewizją nie jest w stanie radykalnie wpłynąć na ich sposób mowy. Z kolei (naj)młodsze pokolenia w trakcie edukacji szkolnej przejmują już nowe (dla danej społeczności wiejskiej) zachowania językowe. Przytoczone tu zestawienia są tego wyraźnym przykładem.

Literatura

- AJKLW, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, red. Z. Sobierajski, J. Burszta, Wrocław [i in.] 1979–1991; t. VII, red. Z. Sobierajski, Wrocław 1992; VIII–XI, red. Z. Sobierajski, Poznań 1994–2005.
- Bukraba-Rylska I. (2008), *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa.
- Gorlach K. (2004), *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, Warszawa.
- Graf M. (2007), *Derywaty z formantem -ol w języku mieszkańców Grodziska (gm. Osieczna, pow. Leszno)*, [w:] *Gwary dziś. 4. Konteksty...*, s. 293–305.
- Gwary dziś. 1. Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań 2001.
- Gwary dziś. 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, red. J. Sierociuk, Poznań 2003.
- Gwary dziś. 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, red. J. Sierociuk, Poznań 2006.
- Gwary dziś. 4. Konteksty dialektologii*, red. J. Sierociuk, Poznań 2007.
- Gwary dziś. 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej*. Prace Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2012.
- Kobus J. (2007), *Zróżnicowanie pokoleniowe wsi a problem rozwarstwienia języka jej mieszkańców – leksyka wielkopolska początku XXI wieku*, [w:] *Gwary dziś. 4. Konteksty...*, s. 307–314.
- Kobus J. (2015), *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI*, Poznań.
- Kucała M. (1960), *O języku ludzi wyzbawiających się gwary*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. XIX, s. 141–156.
- Małecki M., Nitsch K. (1934), *Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Cz. II. Wstęp, objaśnienia, wykaz wyrazów*, Kraków.
- Nowak H. (2001), *Od Archiwum Fonograficznego do Zakładu Dialektologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, [w:] *Gwary dziś. 1. Metodologia...*, s. 201–212.
- Osowski B. (2015), *Ewolucja języka regionu na przykładzie dwóch miejscowości w Wielkopolsce*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: zakresy – identyfikacja – zagrożenia*, pod red. J. Adamowskiego i K. Smyk, Lublin–Warszawa, s. 63–72.
- Perkowska J. (2007), *Zróżnicowanie leksyki dotyczącej uprawy ziemniaka w języku mieszkańców wsi wielkopolskich*, „LingVaria” 1 (3), s. 91–101.

- Reichan J., Woźniak K. (2004), *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.
- Sierociuk J. (2003a), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. XI, red. Z. Krążyńska i Z. Zagórski, Poznań, s. 131–136.
- Sierociuk J. (2003b), *Słowniki gwarowe a możliwość opisu gwarowego słowotwórstwa*, [w:] *Gwary dziś*. 2. *Regionalne słowniki ...*, s. 249–255.
- Sierociuk J. (2005), *Problemy współczesnej dialektologii*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. LXI, s. 67–76.
- Sierociuk J. (2006), *Specyfika gwarowego słowotwórstwa w świetle badań atlasowych*, [w:] *Діалектологічні студії*. 6. *Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації*, відповідальні редактори: Павло Гриценко, Наталя Хобзей, Львів, s. 135–143.
- Sierociuk J. (2007a), *Aspekt diachroniczny w synchronicznych badaniach języka mieszkańców wsi (problemy metodologiczne)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, s. 215–221.
- Sierociuk J. (2007b), *Język mieszkańców wsi czy gwara. Problem nie tylko teoretyczny*, „Prace Filologiczne” LIII, s. 527–534.
- Sierociuk J. (2007c), *Socjologiczny kontekst badań języka mieszkańców wsi*, [w:] *Gwary dziś*. 4. *Konteksty...*, s. 325–336.
- Sierociuk J. (2008), *Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania*, [w:] *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка*, Київ, s. 177–179.
- Sierociuk J. (2012a), *Dialektologia wobec językowo-kulturowych przeobrażeń współczesnej wsi*, [w:] *Gwary dziś*. 6. *Aktualne problemy ...*, s. 219–234.
- Sierociuk J. (2012b), *Specyfika słowotwórstwa gwarowego w świetle danych korpusowych*, [w:] *Творба речи и њени ресурси у словенским езицима*. Zbornik radova sa četnaeste међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету славистов, извршни уредници: Божо Ђорић и Рајна Драгићевић, Београд, s. 331–340.
- Sierociuk J. (2015a), *Słowotwórcze gwarowe nawiązania wielkopolsko-wschodnio-słowiańskie*, [w:] *Осьмьдесять*. Сборник научных статей к юбилею И.С. Улуханова, Ответственный редактор М. А. Мальгина, Москва, s. 195–200.
- Sierociuk J. (2015b), *Na ile w badaniach językowych można mówić o pokoleniu?*, [w:] *Dialog pokoleń w języku potocznym, w języku wsi i miast, w literaturze, w publicystyce, w tekstach kultury*, pod red. E. Wierzbickiej-Piotrowskiej, Warszawa, s. 41–50.
- Sierociuk J. (2015c), *Poznańskie archiwum dialektologiczne. Zasób nagrań fonograficznych, opracowanie*, [w:] *Dziedzictwo audiowizualne w warsztacie badawczym historia i procesie dydaktycznym*, pod red. R. Reczka, Poznań, s. 135–156.
- Sobierajski Z. (2003), *Słownictwo i kultura ludowa Wielkopolski w świetle geolingwistyki i geoetnologii (regionalizmy leksykalne Wielkopolski)*, [w:] *Gwary dziś*. 2. *Regionalne...*, s. 75–96.
- Woźna D., Osowski B. (2007), *Zmiany leksykalne w polu semantycznym POLE w języku mieszkańców Bukówca Górnego (pow. leszczyński) w ostatnich 30 latach*, [w:] *Gwary dziś*. 4. *Kontekst ...*, s. 315–332.
- Vonderach G. (2006), *Nowe zadania socjologii obszarów wiejskich*, [w:] *Nowa socjologia wsi w Niemczech*, red. A. Kaleta i G. Vonderach, Toruń, s. 15–38.
- Zabrocki L. (1948), *Archiwum Fonograficzne Instytutu Zachodnio-słowiańskiego Uniwersytetu Poznańskiego*, „Slavia Occidentalis” 19, s. 515–517.